

Т.В. Блашків, Т.Ю. Вознесенська, Р.І. Янчій

Роль мітохондрій в ооцитах і ембріонах

В обзоре собраны данные литературы об распределении, структуре и метаболической активности митохондрий; их переносчиках, полярности и участии в регуляции внутриклеточного свободного Ca^{2+} в ооцитах и эмбрионах млекопитающих.

Відомо, що мітохондріальний геном людини – дволанцюгова ДНК (16 560 КДа), що кодує 13 білків дихального ланцюга, 22 унікальних транспортних РНК, 2 рибосомальні РНК [13] – успадковується за материнською лінією [63]. Вважають, що структурні відхилення, виявлені в ооцитах і ембріонах, можуть бути пов'язані з мітохондріальними дисфункціями [11, 12, 14, 35, 38, 41, 42, 56].

Метою нашої роботи був пошук і систематизація різних даних літератури про мітохондрії в ооцитах та ембріонах ссавців стосовно: 1) розподілу, структури та метаболітичної активності мітохондрій; 2) мітохондріальних переносників, полярності мітохондрій (потенціалу внутрішньої мембрани мітохондрій (ψ_M)) та їх участі у регулюванні внутрішньоклітинного вільного Ca^{2+} .

Розподіл мітохондрій. Вважають, що одній мітохондрії в ооциті відповідає один геном (mtДНК) [15]. Традиційні, з використанням світлової електронної мікроскопії, оцінки кількості мітохондрій в ооцитах базуються на вибіркових секціях, які визначає морфометричний алгоритм для кількісного аналізу. Цей підхід здатний запропонувати точні величини, які свідчать, що мітохондрії відносно однорідно розподілені в цитоплазмі. За оцінкою таким методом від 120 000 до 350 000 мітохондрій наявні в ооцитах людини після мейотичного дозрівання [15, 32]. Однак, якщо кількість копій mtДНК визначається відповідно до методу

полімеразної ланцюгової реакції, то число мітохондрій в метафазі II ооцитів людини, як повідомляють, складатиме від 20 000 до більш ніж 800 000 [7, 47, 60]. Саме невеликою кількістю мітохондрій (20 000–60 000) й низькою метаболітичною активністю пояснюють припинення мейотичного дозрівання ооцита та розвитку ембріона після запліднення *in vitro* [47].

Установлено, що в процесі дозрівання ооцита миші *in vitro* мітохондрії перерозподіляються навколо ядра [64, 66–68]. А після запліднення ооцита вони формують конденсовану сукупність, яка оточує пронуклеуси у миші [67], хом'яка [8] і людини [70]. Подібне перинуклеарне нагромадження мітохондрій відбувається в кожному бластомері протягом ранніх стадій дроблення.

Доведено, що успадкування мітохондріальних патологій починається вже на ранніх стадіях ембріогенезу [70, 72]. Наслідки несиметричного розподілу мітохондрій проявляються від припинення поділу клітини до значного збільшення бластомера (“роздування”) що, як припускають дослідники, пов'язане з кількістю мітохондрій і їх здатністю до вироблення АТФ [70, 72]. Є дані, які свідчать що розподіл мітохондрій опосередковується відповідним розподілом мікротрубочок [26, 62, 72].

Таким чином, у ссавців у процесі дозрівання ооцита й ранньому ембріогенезі

відбувається перерозподіл мітохондрій. Припускають, що їх просторовий перерозподіл дає змогу отримувати високий вміст АТФ у певних ділянках цитоплазми [6, 67]. Поки що не досліджено, як саме створюються різні форми перинуклеарного розподілу мітохондрій.

Структура та метаболічна активність мітохондрій. Мітохондрії в зрілому ооциті людини є численними органелами сферичної форми з діаметром близько 0,5 мкм [21]. Як правило, такі мітохондрії містять декілька коротких крист. Цей фенотип зберігається протягом усього дроблення і пізніше на стадії морули ембріогенезу людини *in vitro*, з переходом до подовженої форми з матриксом низької та помірної електронної щільності. Збільшена кількість лускоподібних крист, які повністю перетинають внутрішній мітохондріальний матрикс, характерна для мітохондрій, які активно синтезують АТФ. Це і є переважна форма мітохондрій більшості ссавців на стадії бластоцисти. Послідовний секційний аналіз передімплантаційного ембріона людини *in vitro*, засвідчив, що на стадії бластоцисти клітини містять (хоча й у різних пропорціях) як несформовані, так і повністю сформовані мітохондрії [69].

Морфологічні дані про незрілість мітохондрій ооцита й раннього ембріона традиційно інтерпретуються як пояснення їх низької дихальної активності. Зміни метаболізму ооцита можуть відбуватися під час росту фолікула, оскільки заповнена рідиною порожнина формується й приплив крові до фолікула значно посилюється, що може збільшити внутрішньофолікулярну концентрацію вільного кисню, доступного для ооцита протягом преовуляторного періоду [61, 72]. Вважають, що у недорозвинених мітохондріях ооцита й раннього ембріона миші вироблення вільних радикалів знаходиться нижче від рівнів, на яких напруження кисню загрожує мітохондріальній функції [20] або ініціює апоптоз [29, 36].

А збільшене вироблення АТФ мітохондріями призводить до підвищення вмісту вільних радикалів і викликає незворотні ушкодження в ядерній і мітохондріальній ДНК, руйнування мітохондрій, а в остаточному підсумку – до загибелі клітин через дегенеративні або апоптотичні процеси [36].

Вважають, що активність мітохондрій у процесі раннього розвитку пов'язана з їх розташуванням у межах цитоплазми, а синтез і споживання АТФ збалансовані як в ооциті на стадії метафази II, так і у щойно заплідненій яйцеклітині миші [20]. Є також дані про те, що потреби ооцита в енергії можуть бути тривалий час мінімальні або поповнюватися АТФ за допомогою гліколізу й надходження з примикаючих фолікулярних клітин [40]. Встановлено, що цитоплазматичний вміст АТФ у різних незапліднених ооцитах одного забору в метафазі II, які отримували від жінок, що проходили процедуру екстракорпорального запліднення (IVF) відрізняється на порядок [71].

Таким чином, якщо виходити з тези, що синтез і споживання АТФ збалансовані, то не зовсім ясно як здійснюється регуляція активності мітохондрій на різних стадіях дозрівання ооцита та розвитку ембріона з врахуванням: 1) обов'язкової зміни в їх кількості й розподілі у межах цитоплазми і 2) фолікулярного оточення, а саме кумулюсних клітин, що може становити специфічний інтерес у клінічному IVF і потребує подальшого з'ясування.

Мітохондріальні переносники. Відомо, що мітохондріальні переносники – родина транспортних білків, які за невеликим винятком, виявлені у внутрішніх мембранах мітохондрій, переносять метаболіти, нуклеотиди та кофактори через ці мембрани, тим самим регулюючи функції цитоплазми й матриксу [24]. Дослідникам вдалося ідентифікувати функції декількох мітохондріальних переносників [24, 25, 31, 39]. Нині інтенсивно вивчають аспартат-глутаматні й малат-аспартатні мітохондріальні перенос-

ники [10, 49, 51, 53].

Внутрішня мембрана мітохондрій – це важливий селективний бар'єр, який регулює зв'язок центральних енергетичних дихальних шляхів – циклу лимонної кислоти й окисного фосфорилування – з вуглеводами, жирами та метаболізмом амінокислот. Ідентифіковані транспортні системи, гліцеролфосфатні й малат-аспартатні переносники, що з'єднують проміжних “учасників” циклу лимонної кислоти (НАДН/ФАДН₂) і пари енергетичного стану клітини (АДФ/АТФ) з електронно-транспортним ланцюгом [22, 23]. Електрони переносяться у мітохондрію у формі малату. Цитоплазматична малатдегідрогеназа відновлює оксалоацетат до малату, водночас окиснюючи НАДН до НАД⁺. Малат переноситься в мітохондрію, де зворотна реакція виконується мітохондріальною малатдегідрогеназою. Переміщення мітохондріального оксалоацетату в цитоплазму в цьому циклі вимагає його трансамінування до аспартату з аміногрупою, наданою глутаматом. Далі аспартат залишає мітохондрію й переноситься в цитоплазму. Деамінування глутамату генерує β-кетоглутарат, який з мітохондрій переноситься в цитоплазму [24, 25, 28, 34, 44, 50, 54, 55].

Ми досліджували вплив інгібіторів аспартат-глутаматних, глутаматних і аспартатних переносників на здатність до мейотичного дозрівання ооцитів без кумулюсних клітин і у складі кумулюсно-ооцитарних клітинних комплексів з “малих”, “середніх” і “великих” фолікулів, а також вплив кумулюсних клітин з “малих” і “великих” фолікулів на здатність до мейотичного дозрівання ооцитів мишей різного віку в умовах дії інгібітора аспартатних та аспартат-глутаматних переносників [2, 76]. Показано, що інгібітори мітохондріальних переносників пригнічують здатність до мейотичного дозрівання ооцитів із всіх досліджуваних груп фолікулів (менше ооцитів досягає метафази II – стадії формування

першого полярного тільця, більше – затримується в метафазі I – стадії розчинення зародкового пухирця) [2]. Точний аналіз участі мітохондріальних переносників у регуляції мейотичного дозрівання ооцитів вимагає подальшого ретельного вивчення.

Раніше ми встановили, що безпосередні контакти між кумулюсними клітинами й ооцитом необхідні для запуску продукції мейозактивуючих факторів відновлення мейозу у мишей [1]. Наші дані свідчать, що наявність кумулюсних клітин впливає на здатність ооцитів досягати метафази II у середовищі з інгібітором аспартат-глутаматних мітохондріальних переносників. Ми припускаємо, що активність мітохондріальних переносників кумулюсних клітин пов'язана з фолікулярним розвитком і регулюється, хоча б частково, самим ооцитом, а у разі його видалення функції переносників змінюються, а секретовані ооцитом речовини залучені у взаємодію з іншими фолікулярними факторами й спільно регулюють активність мітохондріальних переносників кумулюсних і гранулярних клітин. Отримані нами дані про вплив інгібіторів аспартатних мітохондріальних переносників на мейотичне дозрівання ооцитів мишей різного віку дають підстави для твердження, що функції мітохондріальних переносників як ооцитів, так і фолікулярних клітин змінюються з віком [2, 76]. Ми вважаємо, що така зміна впливає на якість ооцитів, запліднення й розвиток ембріона.

Полярність мітохондрій. Добре відомо, що мітохондріальне дихання перекачує протони назовні через внутрішню мембрану органели й створює протонний градієнт, що призводить до перетворення АДФ в АТФ. Значення потенціалу внутрішньої мембрани мітохондрій (Ψ_M) пов'язують з рівнем дихання та здатністю цих органел брати участь у регулюванні кальцієвого гомеостазу [5, 18, 27, 30, 45, 48]. Є дані, що саме активні мітохондрії, які синтезують АТФ, характеризуються низьким середнім значенням Ψ_M [17].

Зв'язок між ψ_M і окисним метаболізмом вивчали на соматичних клітинах з використанням ψ_M -чутливих флуоресцентних проб, наприклад 5,5'6,6'-тетра-хлор-1,1,3,3'-тетра-етил-бензimidазол-карбоціанін йодиду (J) [46]. Показано, що цілком реально виявити ділянки високої та низької полярності в межах єдиної мітохондрії [57]. Відомо, що найвища інтенсивність J-флуоресценції реєструється в перикортикальній ділянці цитоплазми метафази II ооцитів миші й ембріонів людини. В усіх ооцитах реєструється флуоресценція J-нагромаджень [3, 33, 72]. Вважають, що відмінності у значеннях ψ_M серед метафази II ооцитів людини – це фактор, який проявляється вже після переносу ембріона, що особливо важливо для пояснення високої частоти імплантаційних невдач [33].

Установлено, що розташування біля плазматичної мембрани культивованих клітинних ліній високо- або низькополяризованих мітохондрій супроводжувалося наявністю або відсутністю міжклітинних контактів [17]. Описано подібні феномени для ооцитів та ембріонів на стадії дроблення у миші та людини [72]. Так, у перикортикальних ділянках експериментальних ооцитів з кумулюсними клітинами, флуоресценція J-нагромаджень не реєструвалася, але розвивалася й ставала яскравішою після відділення цих клітин. Низькополяризовані мітохондрії переважали в ділянках міжклітинних контактів ембріонів миші на стадії дроблення. J-негативні кортикальні ділянки ставали J-позитивними при повторному дослідженні ембріонів, роз'єднаних на індивідуальні бластомери, і навпаки. У тій самій праці автори повідомляють, що внутрішньоклітинна маса бластоцистів миші й людини містить низькополяризовані мітохондрії [72]. Є дані, отримані на ооцитах та ембріонах людини, що відмінності у співвідношенні високо- або низькополяризованих мітохондрій відображають відхилення мітохондріального

розподілу в ооциті й метаболічні дефекти в ембріоні, які можуть призвести до помилок при сегрегації хромосом та їх загибелі [73, 74, 75].

Показано, що після кріоконсервації позитивні результати можуть бути отримані на метафазі II ооцитів людини, у яких мітохондрії кіркової ділянки залишалися після кріоконсервації гіперполяризованими [33]. Втрату гіперполяризації двоклітинними ембріонами миші зв'язують зі змінами в пластичності мембрани клітин й цілісністю субплазмолемальних актинових мікротубул [3]. Було встановлено, що кріоконсервація метафази II ооцитів людини супроводжується втратою гіперполяризації мітохондрій перикортикальної ділянки, характерної для свіжовиділеного ооцита [33].

Таким чином, є підстави стверджувати, що значення ψ_M пов'язане зі здатністю клітин до розвитку. Не встановлено ролі мітохондріальних переносників і фолікулярного оточення ооцитів, а саме кумулюсних клітин, у поляризації та дихальній активності мітохондрій в ооцитах і ембріонах.

Мітохондрії й регулювання вмісту внутрішньоклітинного вільного Ca^{2+} . Відомо, що мітохондрії соматичних клітин залучаються до регулювання вмісту внутрішньоклітинного вільного Ca^{2+} [45], здатні поглинати й вивільняти цей катіон у відповідь на електричні струми [30], на дію Ca^{2+} (кальційіндуковане кальцієве вивільнення (СІСВ)) [18] і на молекулярні сигнали, пов'язані з активацією апоптозу [9]. Сигнал для СІСВ може надходити з кальцієвого депо – саркоендоплазматичного ретикулума (СЕР), спеціалізованих гранул або від Ca^{2+} , який вивільняють інші мітохондрії [5, 18, 27, 48]. З'явилася велика кількість доказів того, що мітохондрії в ооцитах і ембріонах піддаються тим самим регулювальним факторам, як і мітохондрії соматичних клітин [52], а саме щодо Ca^{2+} і його депо [19, 20, 37, 58, 59, 65, 72].

Є дані, що викликані спермієм кальцієві

осциляції передаються до мітохондрій і стимулюють мітохондріальне дихання [19, 20]. Експериментальне зниження вмісту внутрішньоклітинного вільного Ca^{2+} до значень, нижчих від таких, які встановлюються при активації ооцита, мало летальні наслідки для ембріонів у період імплантації [43].

Аналіз ооцитів людини метафази II з використанням світлової електронної мікроскопії демонструє, що мітохондрії розташовуються поблизу і в межах СЕР. Використання СЕР-специфічних флуоресцентних проб показало, що лазерна мікроскопія дає змогу відображення одиничного комплексу СЕР, а також визначення відносної щільності та розподілу СЕР в ооплазмі. Так, виявлені сферичні комплекси СЕР (15 мкм) зрілих ооцитів мають те саме розташування й розподіл як і в ідентифікованих зображеннях з використанням електронної мікроскопії [72].

Розчинення зародкового пухирця та формування першого й другого полярних тілець ооцитів, розвиток і рух пронуклеосів можуть задіювати регіональні СЕР-мітохондріальні комплекси [4]. Досліджували зв'язок мітохондріального дихання зі вмістом внутрішньоклітинного вільного Ca^{2+} в ооцитах метафази II. Показано, що в період активації ооцитів миші мітохондрії і СЕР розташовані в одній ділянці. Мітохондрії задіяні в поглинанні Ca^{2+} , який вивільнюється СЕР, і у такий спосіб стають посередниками кальцієвих осциляцій [37].

Виявлення мітохондрій у безпосередній близькості до СЕР допускає їх участь у внутрішньоклітинній кальцієвій сигналізації. А існування мітохондріальних переносників, в регуляції функціонування яких задіяні іони кальцію [16], дає можливість припускати, що такі транспортні білки, які не є переносниками, беруть участь у регуляції кальцієвого транспорту мітохондрій. Яким саме шляхом транспортується Ca^{2+} в мітохондрії і чи працюють при цьому відомі мітохондріальні переносники в зворотному напрямку

і за яких умов – залишається нез'ясованим.

Таким чином, дані літератури разом з власними дослідженнями дають нам підстави говорити про важливість мітохондрій у розвитку ооцитів та ембріонів, проте їх роль точно не встановлено. Подальше з'ясування того, як зв'язані мітохондріальний потенціал, дихання та регулювання вмісту внутрішньоклітинного Ca^{2+} , можуть представити нові дані щодо здійснення нормального розвитку ооцитів і ембріонів. Роль фолікулярного оточення ооцитів, а саме кумулюсних клітин, а також можливих механізмів регуляції мітохондріями ооцито- і фолікулогенезу ще недостатньо вивчена. Для клінічного IVF (наприклад, перенесення цитоплазми) передбачена в циклі лікування, важливе з'ясування того, які внутрішньо-фолікулярні фактори або умови можуть впливати на мітохондрії ооцитів і визначати їх функціональний стан.

T.V. Blashkiv, T.Yu. Voznesenskaya, R.I. Yanchiy

MITOCHONDRIA IN OOCYTES AND EMBRYOS

The review considers such factors as mitochondrial distribution, fine structure, mitochondrial carriers and metabolic activity, as well as polarity of mitochondria and their participation in free intracellular Ca^{2+} regulation in mammalian oocytes and embryos.

O.O. Bogomoletz Institute of Physiology, National Academy of Science of Ukraine

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вознесенская Т., Блашків Т., Портниченко А. Влияние кумулюсных и гранулярных клеток на возобновление мейоза ооцитами мышей *in vitro* // Цитология. – 2001. – **43**, №3. – С. 250 - 253.
2. Вознесенская Т.Ю. Влияние ингибиторов митохондриальных переносчиков на мейотическое созревание ооцитов мышей / Тезы докл. 4-й Всерос. конф. с междунар. участием (4–6 окт. 2005 г., Санкт-Петербург). – СПб, 2005. – С. 58.
3. Ahn H., Sohn I., Kwon H. et al. Characteristics of the cell membrane fluidity, actin fibers, and mitochondrial dysfunctions of frozenthawed two-cell mouse embryos // *Mol. Reprod. and Develop.* – 2002. – **61**. – P. 466–476.
4. Aw T. Intracellular compartmentalization of organelles

- and gradients of low molecular weight species // *Int. Review Cytol.* – 2000. – **192**. – P. 223–253.
5. Babcock D., Herrington J., Goodwin P. et al. Mitochondrial participation in the intracellular Ca^{2+} network // *J. Cell Biol.* – 1997. – **136**. – P. 833–844.
  6. Barnett D., Kimura J., Bavister B. Translocation of active mitochondria during hamster preimplantation embryo development studied by confocal laser scanning microscopy // *Develop. Dynamics.* – 1996. – **205**. – P. 64–72.
  7. Barrit J., Kokot M., Cohen J., Brenner C. Quantification of human ooplasmic mitochondria // *Reprod. Biomed. Online.* – 2002. – **4**. – P. 243–247.
  8. Bavister B., Squirrell J. Mitochondrial distribution and function in oocytes and early embryos // *Hum. Reprod.* – 2000. – **15**, №2. – P. 189–198.
  9. Berridge M., Bootman M., Lipp P. Calcium – a life and death signal // *Nature.* – 1998. – **395**. – P. 645–648.
  10. Cavero S., Vozza A., del Arco A. et al. Identification and metabolic role of the mitochondrial aspartate-glutamate transporter in *Saccharomyces cerevisiae* // *Mol. Microbiol.* – 2003. – **50**, №4. – P. 1257–1269.
  11. Chinnery P. New approaches to the treatment of mitochondrial disorders // *Reprod. Biomed. Online.* – 2004. – **8**. – P. 16–23.
  12. Christodoulou J. Genetic defects causing human mitochondrial respiratory chain disorders and disease // *Hum. Reprod.* – 2000. – **15**, №2. – P. 28–43.
  13. Clayton D. Transcription and replication of mitochondrial DNA // *Ibid.* – 2000. – **15**, №2. – P. 11–17.
  14. Crimi M., O’Hearn S., Wallace D., Comi G. Molecular research technologies in mitochondrial diseases: the microarray approach // *IUBMB Life.* – 2005. – **57**, №12. – P. 811–818.
  15. Cummins J. The role of maternal mitochondria during oogenesis, fertilization and embryogenesis // *Reprod. Biomed. Online.* – 2002. – **4**. – P. 176–182.
  16. del Arco A., Satrustegui J. Characterization of a second member of the subfamily of calcium-binding mitochondrial carriers expressed in human non-excitable tissues // *Biochem. J.* – 2000. – **345**, №3. – P. 725–732.
  17. Diaz G., Setzu M., Zucca A. et al. Subcellular heterogeneity of mitochondrial membrane potential: relationship with organelle distribution and intercellular contacts in normal, hypoxic and apoptotic cells // *J. Cell Science.* – 1999. – **112**. – P. 1077–1084.
  18. Duchen M. Mitochondria and calcium: from cell signaling to cell death // *J. Physiol.* – 2000. – **529**. – P. 57–68.
  19. Dumollard R., Hammar K., Porterfield M. et al. Mitochondrial respiration and Ca^{2+} -waves are linked during fertilisation and meiosis completion // *Development.* – 2003. – **130**. – P. 683–692.
  20. Dumollard R., Marangos P., Fitzharris G. et al. Sperm-triggered $[\text{Ca}^{2+}]$ oscillations and Ca^{2+} homeostasis in the mouse egg have an absolute requirement for mitochondrial ATP production // *Ibid.* – 2004. – **131**. – P. 3057–3067.
  21. Dvorak M., Travník P., Hanzelka Z. et al. Ultrastructural and morphometric analysis of cytoplasmic structures in human oocytes obtained from tertiary ovarian follicles // *Scripta Medica.* – 1987. – **60**. – P. 131–140.
  22. Eto K., Suga S., Wakui M., et al. NADH shuttle system regulates $\text{K}(\text{ATP})$ channel-dependent pathway and steps distal to cytosolic Ca^{2+} concentration elevation in glucose-induced insulin secretion // *J. Biol. Chem.* – 1999. – **274**, №36. – P. 25386–25392.
  23. Eto K., Tsubamoto Y., Terauchi Y. et al. Role of NADH shuttle system in glucose-induced activation of mitochondrial metabolism and insulin secretion // *Science.* – 1999. – **283**, № 5404. – P. 981–985.
  24. Fiermonte G., De Leonardis F., Todisco S. et al. Identification of the mitochondrial ATP-Mg/Pi transporter. Bacterial expression, reconstitution, functional characterization, and tissue distribution // *J. Biol. Chem.* – 2004. – **279**, №29. – P. 30722–30730.
  25. Fiermonte G., Palmieri L., Todisco S. et al. Identification of the mitochondrial glutamate transporter. Bacterial expression, reconstitution, functional characterization, and tissue distribution of two human isoforms // *Ibid.* – 2002. – **277**, №22. – P. 19289–19294.
  26. Gauden M. Maternal age effect: the enigma of Down syndrome and other trisomic conditions // *Mutation Res.* – 1992. – **296**. – P. 69–88.
  27. Hajnoczky G., Gyorgy C., Muniswamy M., Pacher P. The machinery of local calcium signalling between sarco-endoplasmic reticulum and mitochondria // *J. Physiol.* – 2000. – **529**. – P. 69–81.
  28. Hoek J., Coll K., Williamson J. Kinetics of glutamate efflux in rat liver mitochondria // *J. Biol. Chem.* – 1983. – **258**, № 1. – P. 54–58.
  29. Hussein M. Apoptosis in the ovary: molecular mechanisms // *Hum. Reprod. Update.* – 2005. – **11**, № 2. – P. 162–177.
  30. Ichas F., Jouaville L., Mazat J. Mitochondria are excitable organelles capable of generating and conveying electrical and calcium signals // *Cell.* – 1997. – **89**. – P. 1145–1153.
  31. Indiveri C., Abruzzo G., Stipani I., Palmieri F. Identification and purification of the reconstitutively active glutamine carrier from rat kidney mitochondria // *Biochem. J.* – 1998. – **333**, № 2. – P. 285–290.
  32. Jansen R. Germline passage of mitochondria: quantitative considerations and possible embryological sequelae // *Hum. Reprod.* – 2000. – **15**, № 2. – P. 112–128.
  33. Jones A., Van Blerkom J., Davis P., Toledo A. Cryopreservation of metaphase II human oocytes affects mitochondrial inner membrane potential: implications for developmental competence // *Ibid.* – 2004. – **19**. – P. 1861–1866.
  34. LaNoue K., Schoolwerth A. Metabolite transport in mitochondria // *Annu. Rev. Biochem.* – 1979. – **48**. – P. 871–922.
  35. Leonard J., Schapira A. Mitochondrial respiratory chain disorders. Mitochondrial DNA defects // *Lancet.* – 2000. –

355. – P. 299–304.
36. Liu H., Keefe D. Cytoplasm mediates both developmental and oxidation-induced apoptotic cell death in mouse zygotes // *Biol. Reprod.* – 2000. – **62**. – P. 1828–1834.
37. Liu L., Hammar K., Smith P. et al. Mitochondrial modulation of calcium signaling at the initiation of development // *Cell Calcium.* – 2001. – **30**. – P. 423–433.
38. Menezo Y. Paternal and maternal factors in preimplantation embryogenesis: interaction with the biochemical environment // *Reprod. Biomed. Online.* – 2006. – **12**, №5. – P. 616–621.
39. Mengual R., El Abida K., Mouaffak N. et al. Pyruvate shuttle in muscle cells: high-affinity pyruvate transport sites insensitive to trans-lactate efflux // *Amer. J. Physiol. Endocrinol. Metab.* – 2003. – **285**, № 6. – P. 1196–1204.
40. Motta P., Nottola S., Familiari G. et al. Morphodynamics of the follicular–luteal complex during early ovarian development and reproductive life // *Intern. Rev. Cytol.* – 2003. – **223**. – P. 177– 88.
41. Motta P., Nottola S., Makabe S., Heyn R Mitochondrial morphology in human fetal and adult female germ cells // *Hum. Reprod.* – 2000. – **15**, №2. – P. 129–147.
42. Muller-Hocker J., Schafer S., Weis S. et al. Morphological, cytochemical and molecular genetic analyses of mitochondria in isolated human oocytes in the reproductive age // *Mol. Hum. Reprod.* – 1996. – **2**. – P. 951–958.
43. Ozil J., Huneau D. Activation of rabbit oocytes: the impact of the Ca^{2+} signal regime on development // *Development.* – 2001. – **128**. – P. 917–928.
44. Palmieri F., Stipani I., Iacobazzi V. The transport of L-cysteinesulfinate in rat liver mitochondria // *Biochim. Biophys. Acta.* – 1979. – **555**, №3. – P. 531–546.
45. Pozzan T., Magalhaes P., Rizzuto R. The comeback of mitochondria to calcium signalling // *Cell Calcium.* – 2000. – **28**. – P. 279–283.
46. Reers M., Smith T., Chen L. J-aggregate formation of a carboyanine as a quantitative fluorescent indicator of membrane potential // *Biochemistry.* – 199. – **130**. – P. 4480–4486.
47. Reynier P., May-Panloup P., Chretien M. et al. Mitochondrial DNA content effects the fertilizability of human oocytes // *Mol. Hum. Reproduction.* – 2001. – **7**. – P. 425–429.
48. Rizzuto R., Bastianutto M., Brini M. et al. Mitochondrial Ca^{2+} homeostasis in intact cells // *J. Cell Biol.* – 1994. – **126**. – P. 1183–1194.
49. Roesch K., Hynds P., Varga R. et al. The calcium-binding aspartate/glutamate carriers, citrin and aralar1, are new substrates for the DDP1/TIMM8a-TIMM13 complex // *Hum. Mol. Genet.* – 2004. – **13**, № 18. – P. 2101–2111.
50. Rubi B., del Arco A., Bartley C. et al. The malate-aspartate NADH shuttle member Aralar1 determines glucose metabolic fate, mitochondrial activity, and insulin secretion in beta cells // *J. Biol. Chem.* – 2004. – **279**, №53. – P. 55659–55666.
51. Rupert B., Segar J., Schutte B., Scholz T. Metabolic adaptation of the hypertrophied heart: role of the malate/aspartate and alpha-glycerophosphate shuttles // *J. Mol. Cell Cardiol.* – 2000. – **32**, № 12. – P. 2287–2297.
52. Rutter G., Rizzuto R. Regulation of mitochondrial metabolism by ER Ca^{2+} release: an intimate connection // *TIBS.* – 2000. – **25**. – P. 215–220.
53. Scholz T., Koppenhafer S. ten Eyck C., Schutte B. Ontogeny of malate-aspartate shuttle capacity and gene expression in cardiac mitochondria // *Amer. J. Physiol.* – 1998. – **274**, № 3. – P. C780–C788.
54. Schoolwerth A., LaNoue K. The role of microcompartmentation in the regulation of glutamate metabolism by rat kidney mitochondria // *J. Biol. Chem.* – 1980. – **55**, №8. – P. 3403–3411.
55. Schoolwerth A., Nazar B., LaNoue K. Glutamate dehydrogenase activation and ammonia formation by rat kidney mitochondria // *Ibid.* – 1978. – **253**, № 17. – P. 6177–6183.
56. Schwartz M., Vissing J. New patterns of inheritance in mitochondrial disease // *Biochem. and Biophys. Res. Commun.* – 2003. – **310**. – P. 247–251.
57. Smiley S., Reers M., Mottloa-Hartshorn C. et al. Intracellular heterogeneity in mitochondrial membrane potentials revealed by H-aggregate-forming lipophilic cation JC-1 // *PNAS.* – 1991. – **88**. – P. 3671–3675.
58. Sotelo J., Porter K. An electron microscopic study of the rat ovum // *J. Biophys. and Biochem. Cytol.* – 1959. – **5**. – P. 327–342.
59. Sousa M., Barros A., Tesarik J. Developmental changes in calcium dynamics, protein kinase C distribution and endoplasmic reticulum organization in human preimplantation stage embryos // *Mol. Hum. Reprod.* – 1996. – **2**. – P. 967–977.
60. Steuerwald N., Barrit J., Adler R. et al. Quantification of mtDNA in single oocytes, polar bodies and subcellular components by real-time rapid cycle fluorescence monitored PCR // *Zygote.* – 2000. – **9**. – P. 209–215.
61. Sugiura K., Pendola F., Eppig J. Oocyte control of metabolic cooperativity between oocytes and companion granulosa cells: energy metabolism // *Dev. Biol.* – 2005. – **279**, № 1. – P. 20–30.
62. Sun Q., Schatten H. Regulation of dynamic events by microfilaments during oocyte maturation and fertilization // *Reproduction.* – 2006. – **131**, № 2. – P. 193–205.
63. Sutovsky P. Degradation of paternal mitochondria after fertilization: implications for heteroplasmy, assisted reproductive technologies and mtDNA inheritance // *Reprod. Biomed. Online.* – 2004. – **8**. – P. 24–33.
64. Tarazona A., Rodriguez J., Restrepo L., Olivera-Angel M. Mitochondrial activity, distribution and segregation in bovine oocytes and in embryos produced in vitro // *Reprod. Domest. Anim.* – 2006. – **41**, № 1. – P. 5–11.
65. Tesarik J. Calcium signalling in human oocytes and embryos: two-store model revival // *Hum. Reprod.* –

2002. – **17**. – P. 2948–2949.
66. Tokura T., Noda Y., Goto Y., Mori T. Sequential observations of mitochondrial distributions in mouse oocytes and embryos // *J. Assis. Reprod. and Genetics*. – 1993. – **10**. – P. 417–426.
67. Van Blerkom J., Runner M. Mitochondrial reorganization during resumption of arrested meiosis in the mouse oocyte // *Amer. J. Anat.* – 1984. – **171**. – P. 335–355.
68. Van Blerkom J. Microtubule mediation of cytoplasmic and nuclear maturation during the early stages of resumed meiosis in cultured mouse oocytes // *PNAS*. – 1991. – **88**. – P. 5031–5035.
69. Van Blerkom J. Development of human embryos to the hatched blastocyst stage in the presence or absence of a monolayer of Vero cells // *Hum. Reprod.* – 1993. – **8**. – P. 1525–1539.
70. Van Blerkom J., Davis P., Alexander S. Differential mitochondrial inheritance between blastomeres in cleavage stage human embryos: determination at the pronuclear stage and relationship to microtubular organization, ATP content and developmental competence // *Ibid.* – 2000. – **15**. – P. 2621–2633.
71. Van Blerkom J., Davis P., Lee J. ATP content of human oocytes and developmental potential and outcome after in vitro fertilization and embryo transfer // *Ibid.* – 1995. – **10**. – P. 415–424.
72. Van Blerkom J., Davis P., Mathwig V., Alexander S. Domains of high-polarized and low-polarized mitochondria may occur in mouse and human oocytes and early embryos // *Ibid.* – 2002. – **17**. – P. 393–406.
73. Wilding M., Dale B., Marino M. et al. Mitochondrial aggregation patterns and activity in human oocytes and preimplantation embryos // *Ibid.* – 2001. – **16**. – P. 909–917.
74. Wilding M., De Placido G., De Matteo L. et al. Chaotic mosaicism in human preimplantation embryos is correlated with a low mitochondrial membrane potential // *Fertil. and Steril.* – 2003. – **79**. – P. 340–346.
75. Wilding M., Fiorentino A., De Simone M. et al. Energy substrates, mitochondrial membrane potential and human preimplantation embryo division // *Reprod. Biomed. Online*. – 2002. – **5**. – P. 39–42.
76. Zjubina A., Blashkiv T., Voznesenskaya T., Yanchiy R. The influence of the mitochondrial carriers inhibitors on murine oocyte meiotic maturation in the cumulus-oocyte-cellular complexes // 36. тез II міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів (21–24 бер. 2006 р., Львів). – Львів, 2006. – С. 451–452.

*Ин-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України,
Київ*

*Матеріал надійшов до
редакції 25.09.2006*